

IMIDŽ IMAGINACE A IMIDŽ IDEOLOGIE (Nad jedním zapomenutým románem Sonji Špálové)

VLADIMÍR NOVOTNÝ

V literárněhistorických kompendiích se v souvislosti s literárním dílem básničky a zejména prozaičky Sonji Špálové (1898–1994) zpravidla uplatňují takové charakteristiky nebo hodnotící atributy, které v rámci určitého vývojového kontextu tlumočí obecné přesvědčení, že se dílo této autorky mimo veškerou pochybnost blíží tzv. literárnímu průměru neboli mediokritě, že její knižní produkce má mnoho společného s tzv. populární četbou – a že romány Špálové nijak kvantitativně nevykročují z oblasti životopisného románu; navíc je pro ně příznačná výrazná tendence k romanesknosti, k nevybojné beletrizaci vytyčeného problému. Zdálo by se tedy, že filiace mezi ideologií a mezi literární tvorbou, resp. kontrast ideologie a imaginace nejsou a ani nemohou být v prozaickém odkazu této spisovatelky nikterak směřodatné nebo dokonce exponované: de facto se přece vůbec neprojevují v autorčině sice kultivovaném, sice čtivém, nicméně přece jenom umělecky nepřilíš náročném portrétování několika výrazných tvůrčích osobností našeho národního obrození.

Nelze totiž v žádném případě přehlédnout, že Sonja Špálová se ve svých románových biografiích, napsaných z valné části na rozhraní let třicátých a čtyřicátých, zřejmě záměrně vyvarovávala nějaké dobové politické nebo též jinak společensky aktuální tematice a ve svých knihách tohoto zaměření skoro až zálibně preferovala spíše rozmanité „citové přízvuky“ v životě našich obrozeneckých velikánů, zvláště v čase jejich mládí. Vycházela tedy jednoznačně z primátu literární imaginace, a to především ze svého smyslu pro subtilní psychologické nuance uměleckého zrání. Z tohoto pohledu je svrchovaně logické, máme-li se opřít o jednu roztomilou formulaci zkušeného lexikografa Jaroslava Kunce, že Špálové například v biografickém románu o Janu Nerudovi prý víc než světoobčanství „jsou milejší bolestné intimity básnickovy od jeho svérázného mládí snědého a černoookého chlapce“.¹

Přesto ale různé způsoby pronikání či vstupování ideologie coby kategorie daného vyprávění, resp. ideologického kontextu, nejsou z hlediska literární a kulturní historie charakteristické výlučně pro známá, významná, politicky exponovaná beletristická díla, nýbrž, jak se nejednou zvláště z časového odstupu ukazuje, taktéž pro díla náležející spíše do uvedené mediokrity a takto v době své prvotní čtenářské recepce vnímaná a chápána. To znamená, že ideologický kontext může ovlivnit, více či méně intenzivně, též knihy autorů pokládanych v kanonické literárněhistorické a kulturněhistorické tradici za tvůrce naprosto nepolitické, event. neideologické – například i dílo Sonji Špálové, třebaže v konkrétním případě této spisovatelky můžeme

mluvit zejména o příslovečné výjimce, která definitivně potvrzuje pravidlo. Rovněž proto je ale zapotřebí hned zpočátku upozornit na některé evidentní paradoxy, jež doprovázejí podobné jednorázové vtažení prozaičky Sonji Špálové do nevyzpytatelných průsečíků ideologie a imaginace, resp. do již uvedené kontradikce ideologie versus imaginace.

Zejména ve druhé polovině třicátých let 20. století se tato autorka, jak stvrzuje i novodobý, akademický *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, „zaměřila na okruh čtenářsky přitažlivé prózy biografické, ztvárňující soukromý život významných osobností“.² Právě v tomto období, tj. na sklonku druhého předválečného desetiletí, Špálová nejprve uveřejňuje v roce 1937 román *Chlapec s harfou*, příběh mládí Karla Hynka Máchy, dva roky nato, čili v prvním roce protektorátu, další románovou biografii *Černý Honzík*, tj. již zmíněný román o Janu Nerudovi³ – a konečně v roce 1940 vydává svou třetí životopisnou knihu *Mánesovi*. V této biografické kronice vyzvedává netoliko členy věhlasného českého malířského rodu (což nepochybně přiřazuje její dílo k významným protektorátním titulům s vlasteneckou tematikou), nýbrž v prvé řadě jejich sestru Amálii, anděla strážného všech tehdejších rodinných uměleckých vznětů.

K populárnějšímu žánru biografického románu, v němž si autorka získala velké čtenářské renomé, se ale Špálová znovu přiklonila až po dlouhé časové prodlevě: vždyť teprve koncem padesátých let knižně vydala své románové vylíčení života hudebního skladatele Josefa Myslivečka – neobyčejně úspěšnou knihu *Il divino Boemo*. Mezitím, jak se ostatně konstatuje i v připomenutém akademickém *Slovníku*, se prozaička „v druhé polovině 40. let vrátila ke společenskému románu“⁴ – zřejmě tedy k takovému typu románového vyprávění, k němuž by bylo možné přičlenit například též její raný konvenční milostný příběh s názvem *Bludiště lásky* (situovaný do meziválečné Paříže), který vydala už v roce 1927, všehovšudy devětdvacet let stárá.

Jenže jediný závažný tvůrčí příspěvek Sonji Špálové k žánru společenského románu, o kterém se píše v uvedeném slovníkovém hesle, navíc příspěvek k specifickému žánru společenského románu s aktuální politickou tematikou, rozhodně nevznikl až v druhé polovině čtyřicátých let, nýbrž celé desetiletí předtím. Roztodivná souhra nejrůznějších okolností literárního života však vedla k tomu, že v době svého vzniku toto autorčino dílo nebylo vydáno: máme na mysli její skoro neznámý, dnes již bohužel (leč neprávem) zcela zapomenutý román z české současnosti (tedy z posledních předválečných roků) s dnes již poněkud groteskně znějícím názvem *Petruška a soudruzi*.

Spisovatelka tuto knihu přitom napsala už v letech 1935–1937 (!) – a její netradičně pojatý příběh mladého děvčete, které v tehdejší společenské ovzduší postupně proniká zpočátku do uměleckých a posléze i do radikálních politických levicových kruhů, dozajista můžeme z žánrového nebo tematického hlediska srovnávat zejména s analogicky polemicky koncipovaným politickým románem Jiřího Weila *Moskva – hranice*, vydaným v Praze v roce 1937, tedy ve stejné době, kdy Špálová dokončila svou knihu. Weilův román vyvolal u mluvčích kulturní levice velké pohoršení a poté přes půlstoletí nemohl být coby údajně ideologicky nepřípustný literární dokument ani jednou reeditován.⁵

Zdá se, že pravděpodobně právě tehdejší vskutku nevídaná a politicky účelová publicistická kampaň českého kulturního levicového tisku proti Weilově knize vydatně přispěla k následujícímu autorčině rozhodnutí román nevydat – a poté i k její volbě nové tematiky a jiného románového žánru, čili k tomu, že si Špálová právě v druhé polovině let třicátých raději předsevzala psát ideologicky neškodnou, neboli nepolitickou a nepolitizující biografickou

prózu. Proto se také svůj starší společenský román *Petruška a soudruzi*, odložený zpočátku ad acta, Sonja Špálová odhodlala vydat až po druhé světové válce, tj. v ovzduší poválečných nadějí, v atmosféře, která se jí tenkrát zdála být dostatečně liberální.

Její román, který mezitím nabyl na retrospektivním charakteru a pozbyl po deseti letech na bezprostřední aktuálnosti, nakonec přece jen vyšel. V knize sice najdeme vročení 1947,⁶ jenže na knihkupecké pulty a do knihoven se *Petruška* dostala až po únoru 1948, až v létě téhož roku. Tato okolnost jednoznačně ovlivnila dobovou negativní kritickou reflexi autorčina díla: na jedné straně se o románu *Petruška a soudruzi* zřejmě záměrně vůbec nepsalo a nepokládalo za vhodné psát, na straně druhé, pokud k takové reflexi (v jednom jediném případě) přece jen došlo, byla programově odmítavá, jednou provždy vyobcovávající autorčin román z české moderní literatury. Tento úkol vzal na svá bedra literární historik a v té době také mladý kritik František Buriánek: ten ve své recenzi knihy Sonji Špálové, otištěné v Lidové kultuře, podrobil prózu *Petruška a soudruzi* nelítostné kritice, a to právě ve vyhroceně ideologické a publicistické rovině.⁷

Román *Petruška a soudruzi* byl tedy po svém opožděném vydání charakterizován (vyjde-li alespoň z jeho zcela minimální kritické reflexe) jako jednoznačná ideologická záležitost, jako ideologicky nesprávné a nehodné následování umělecké dílo, které naprosto nespĺňovalo kritéria, uplatňovaná po únoru 1948 na knižní kulturu. Není divu, že od té doby již kniha nikdy nevyšla (sama Špálová, jak již jsme připomněli, se mohla vrátit do literárního kontextu až po dlouhém jedenáctiletém odmlčení, a to opět knihou biografickou, čili textem z ideologického pohledu zcela neutrálním) – a vzhledem k tomuto zdánlivě definitivnímu literárnímu zavržení se ocitla mezi spisovateli automaticky přiřazovanými k uvedené sféře mediokrity.

Tato faktická ostrakizace autorčina z pomyslného literárního Olympu (a z pouhé možnosti být vnímána alespoň v jeho blízkosti) posléze výrazně ovlivnila i charakter, resp. spíše zřetelnou absenci objektivních informací o tvorbě Sonji Špálové v rozličných spisovatelských slovnících. Právě kvůli svému pouónorovému zavržení pisatelky *Petrušky a soudruhů* nenajdeme heslo o jejím životě a díle například v „modrém“ *Slovníku českých spisovatelů* (z roku 1964), a to ani jako představitelku populární biografické prózy, ačkoli v tomto kompendiu narazíme na vícero obskurních postavíček tzv. pracujících v literatuře.⁸ Nenajdeme ji však ani v nejnovějším *Slovníku českých spisovatelů* z roku 2000, z něhož Sonju Špálovou z hesláře vytlačily dokonce i natolik efemérní jevy poslední doby, jako prozaička Danielle Dušková nebo nynější politolog, někdejší časopisecký kritik Bohumil Doležal.⁹

Evidentní ideologický prohřešek, spojovaný po roce 1948 s románem *Petruška a soudruzi*, se ale promítl rovněž do jiných formulací tohoto typu, které Špálovou od té doby nekompromisně vykazují na periferii české literatury. Například již zmíněný Jaroslav Kunc ve svém poválečném souhrnu českých beletristů předkládá negativní charakteristiku autorčina románu, jenž je podle jeho tvrzení „románovou karikaturou revolučního dělnického hnutí z počátků prvé republiky a let třicátých až po odvlékání komunistů do nacistických věznic a koncentráků. Na skupině mladých intelektuálů je tu ukázáno ovzduší, v jakém se rodil trockismus.“

„Středem děje je synek z maloměstské patricijské rodiny,“ pokračuje Kunc, „který se dostane v Praze do pseudoliterárního salonu pozérů a frázemilovných diskutérů. Problematika nebyla autorkou zvládnuta ani ideologicky ani umělecky,“ uzavírá Kunc svou zdrcující, v lexikografických příručkách vskutku ojedinělou ideologicky zacílenou anotaci, z níž na druhé straně není vůbec jasné, odkud se v knize vzala ona titulní *Petruška*, když prý jde v první

řadě o synka z maloměsta!¹⁰ Toto odmítnutí autorčiny prózy poté podpořil Kunc i v obecnější rovině, neboť už ve svém úvodním souhrnném hodnocení literárního díla Sonji Špálové skolemetsky konstatuje, že se tato romaniérka jako celek „v průměrných vyprávěních obvykle zamýšlí nad osudy citlivých žen“.¹¹

Do autorčiny galerie „citlivých žen“ ovšem náleží nejenom Petruška/Petronila ze zmíněného románu, nýbrž i protagonistka jejího dalšího románového vyprávění s názvem *Polyxena*. Na této knize pracovala Sonja Špálová v letech 1941–1943, kdy po úspěšné trojici životopisných příběhů a plna autorské zkušenosti s žánrem politického románu *Petruška a soudruzi*, jenž nakonec zůstal nevydán, vytvořila své dílo nejobsáhlejší a nesporně umělecky nejambicióznější: usilovala v něm především o psychologickou konfrontaci jedné citlivé lidské duše, ztělesněné příběhem mladé Polyxeny, s dobovou brutální společenskou realitou, zejména válečnou: mravní, notně bezútešné východisko, k němuž vypravěčka (stejně jako její hrdinka) dospívá, nabývá nakonec zřetelného vyznění v duchu křesťanského existencialismu. Zřejmě i z tohoto důvodu zůstal román nepovšimnut poválečnou kritikou, ač si jistě zaslouží srovnání s tehdejšími existenciálně laděnými knihami B. Březovského aj.

Pouňorové ideologické odsouzení dolehlo na román *Petruška a soudruzi* jako zlé znamení, šířící kolem této knihy trvalé ovzduší apriorního, paušálního odmítání a s tím spjatého uměleckého bagatelizování celé autorčiny tvorby. Toto stanovisko se ještě dnes v dosti obskurní podobě promítlo i do hesla o Sonje Špálové v několikrát již zmiňovaném akademickém *Slovníku českých spisovatelů od roku 1945*, kde se konkrétně o Petrušce a soudruzích praví, že se tento román prý odehrává „v období první republiky a okupace“.¹² V období první republiky nepochybně ano, poněvadž tato společensky aktuální kniha vznikla v letech 1935–1937, zato v období okupace nepochybně nikoli, poněvadž knížka byla napsána v letech 1935–1937 a spisovatelka k původní verzi už nepřipojila ani řádek, z něhož by tak či onak vyplývala nějaká, byť jen dílčí filiace na budoucí protektorátní poměry. V akademických *Dějínách české literatury IV* je v připojeném *Soupisu spisovatelů s životopisnými a biografickými údaji* román *Petruška a soudruzi* dokonce úplně vypuštěn, ačkoli ostatní autorčiny knižní tituly se v *Dějínách* všechny uvádějí – a u jiných tvůrců z téže doby figurují v *Soupisu* i jejich práce napsané v mnohem pozdějších desetiletích.¹³

V románu Sonji Špálové se pohybujeme především ve druhé polovině třicátých let a po nezbytné expozici jsme v něm již stále dějově ponořeni do prostředí tzv. profesionálních revolucionářů (v tomto případě jde o téma, které u nás právě s výjimkou po roce 1948 ideologicky pranýřované knihy Sonji Špálové vůbec nebylo v krásné literatuře zaznamenáno, natož reflektováno), působících z podnětu Kominterny v meziválečném Československu a „disciplinované“ posílajících na pokyn tajemných vyšších orgánů na smrt i své nedávné druhy soudruhy. Půdorys autorčiny prózy se opírá v první řadě o historii plachého děvčete Petronily / Petrušky, zprvu důvěřivé a především emocionálně zaslepené, kterou do revolucionářských kruhů přivádí láska, čili moment citové imaginace. Vlastní osou románu se potom stává postupné psychologické vystřízlivění Petruščino, tj. hrdinčino poznání, že jak její milý, tak jeho ideologičtí soukmenovci, zdánlivě tolik romantičtí a natolik idealističtí, nejsou žádnými hrdiny bez bázně a hany, oddané sloužícími vysokým společenským ideálům, nýbrž že jde o jakási zakuklená monstra, o jakési novodobé homunkuly bez citu a morálky, resp. s umělými city a umělou morálkou.

Zejména toto dívčíno tragické prohlédnutí, její nenadálé osvícení z dlouhého času neviditelnosti (motivovaného nejenom soukromými pohnutkami, ale též nepřímým ideologickým) je v knize prezentováno především jako tragický kontrast imaginativního citu a ideologizujícího rozumu, jako krutý svár pragmatické revoluční morálky (navíc v českém prostředí vnímané jako poněkud cizorodý fenomén, zvláště když si volí přezdívky jako Ataman nebo Li) na straně jedné – a na druhé straně morálky tradiční, čili té, k níž se nakonec přiklání rovněž vypravěčka, tj. Sonja Špálová, jako k etické hierarchii výsostně humanistické.

Přičemž sama ideologie projevující se v profánní, konkrétní podobě, stejně jako ideologie o sobě zde ve svých důsledcích pokaždé vystupují ve veskrze negativní roli něčeho zhoubného, něčeho zkázonosného, především ale značně neústrojného. Takhle se vypravěčka a její dlouho nic netušící hrdinka v závěru knihy dívají i na profesionálního revolucionáře Berna, v němž dlouho spatřovaly učiněného anděla dobra: „A hle, on obchází kolem jejího lože a hledí na ni tak pronikavě. Agent provokatér! Zrádce! Člověk! Ale je Bern ještě člověkem? Nevzdal se svého lidství v okamžiku, kdy za krvavou úplatu jiných životů bral svůj život z rukou vražedného nepřítele? Ten, jež kdysi býval soudruhem Roderichem, je dávno ubit s ostatními soudruhy agentem provokatérem.“¹⁴

Nikoli náhodou jsme právě do souvislosti s dobou vzniku autorčiny prózy uvedli dokumentární politický román Jiřího Weila *Moskva-hranice*, reflektující (byť z jiného pohledu a v jiných geopolitických souřadnicích) analogické téma nenápadné, posléze však k tragickým důsledkům vedoucí ideologizace všedního a zejména soukromého života jednotlivých protagonistů. Krátce po druhé světové válce, kdy vyšla knižně próza *Petruška a soudruzi*, autorčin zřetelně polemický až neúprosně satirický obraz života a kvaziideálů jedné části české politické levice v třicátých letech mohl vyznívat i jako ideologicky zcela protichůdné, pranýřující vylíčení určitých politicky neblaze exponovaných společenských kruhů, než bylo to, které si tehdy zvolila například mnohem zkušenější literátka Marie Pujmanová v druhém dílu své budoucí románové trilogie, tj. v próze *Hra s ohněm*, v knize vydané shodou okolností taktéž roku 1948 a situované rovněž do třicátých let 20. století, do „všedního života“ tzv. první republiky.

V tomto agitačním politickém románu s didaktickým zaměřením dává Marie Pujmanová nezakrytě najevo, že veškeré její politické a ideologické sympatie jsou na straně tzv. aktivních hrdinů, neboli čínorodých postav vesměs levicového politického smýšlení. Toto ideologické zacílení její knihy se nakonec promítlo i do nadějeplného kolektivního obrazu „národu továren“. Naopak příběh „citové výchovy“ z pera Sonji Špálové, příběh plaché Petronily, která se dostala do prostředí mladých pražských komunistických intelektuálů, vyzníval zvláště v atmosféře roku 1948 jako negace nebo dokonce profanace tehdy požadovaného postulátu aktivního hrdiny.

I když pomineme realie dobového politického klimatu a tehdejší tematické a nejednou i agitační kontexty české literatury, je zapotřebí zdůraznit, že tzv. aktivní hrdinkou (jakou se snaží být i protagonistka Weilova románu *Moskva – hranice*) se v navenek komorním, zároveň ale výrazně ideologickým románu Sonji Špálové *Petruška a soudruzi* stává její konečně prozřevší a sedmibolestná Petronila / Petruška paradoxně teprve po svém vyloučení z Komunistické strany Československa, což ji zdánlivě provždy začleňuje mezi tzv. statické aktéry svého času. Čili až v době, kdy po fiasku svého dlouholetého citového vztahu o to bolestněji rozpoznala sektářství a farizejství mluvčích meziválečné levicové Prahy.

Summary

Vladimír Novotný: Image of imagination and image of ideology (On a forgotten novel by Sonja Špálová)

The woman-writer Sonja Špálová (1898–1994) became famous especially for biographical novels on the artists of the 19th century. It is her attempts of the genre of social novels that have been forgotten and that are of much interest. It holds true of a prose *Polyxena*, which was written during the 2nd World War, and especially a novel *Petruška a soudruzi* (“*Petruška and Comrades*”) (the girl name Petruška being the diminutive of Petronila). In this novel, very special from the point of view of a theme, Špálová has combined the scheme of educational narrative and means of the topical political novel – and a story of the young woman who gets to know the backstage life of the then ideological attitudes and ideological crimes. This Špálová’s novel has been “excised” of the history of the Czech literature and after 1948 Špálová has never returned to the social and ideological problems

¹ Zkušební lexikograf Jaroslav Kunc charakterizuje román Sonji Špálové o Janu Nerudovi, tj. *Černý Honzík* (z roku 1939), slovy, že je „Neruda pro Špálovou důležitější svými citovými vztahy, než Neruda básník, umělec a veřejný činitel.“ Srov. J. Kunc: *Slovník soudobých českých spisovatelů. 2. díl, N–Ž*. Orbis, Praha 1946, s. 813. Uvádí však nesprávný letopočet jejího narození, tj. 1904 místo správného 1898.

² Srov. vbr [=Brožová, Věra]: Sonja Špálová. Heslo in *Slovník českých spisovatelů od roku 1945. Díl 2, M–Ž*. Nakladatelství Brána + Knižní klub, Praha 1998, s. 502.

³ Až třetí vydání tohoto románu vyšlo v roce 1946 v původní, protektorátní cenzurou neokleštěné podobě.

⁴ *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, srov. pozn. 2, tamtéž.

⁵ Sonja Špálová začala svůj román psát v době, kdy byl Jiří Weil po dvou letech působení v moskevském nakladatelském ústředí Kominterny vyloučen z komunistické strany a poslán nejprve do kirgizské kolonie Interhelpo – a poté do „pracovního“, de facto koncentračního tábora při stavbě balchašského kombinátu v Kazachstánu. Beletrii a tedy i práci na dokumentárním politickém dvojrománu *Moskva-hranice a Dřevěná lžice* se začal věnovat až po návratu do ČSR, neboli v době, kdy už Špálová měla svou knihu *Petruška a soudruzi* rozpracovanou. Srov. pja [=P. Janáček]: Jiří Weil. Heslo in *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, srov. pozn. 2, s. 669.

⁶ Stejně jako předchozí autorčin román *Polyxena* vyšla i kniha *Petruška a soudruzi* (v redakci spisovatelů Mirka Elpla a Václava Prokūpka) v nakladatelství Družstvo Moravského kola spisovatelů v Brně v edici Vinice (jako její 16. svazek, zatímco *Polyxena* se stala zakládajícím svazkem této brněnské knihovny). Stojí za zmínku, že pouze tuto svou knihu podepsala prozaička nikoli jako Sonja Špálová, nýbrž jako Soňa Špálová, čili v podobě, která odpovídá slovanské a zejména ruské verzi tohoto kdysi populárního ženského křestního jména.

⁷ F. Buriánek: „Sonička a soudruzi“, *Lidová kultura* 4, 1948, č. 2, s. 7.

⁸ *Slovník českých spisovatelů*. Československý spisovatel, Praha 1964.

⁹ *Slovník českých spisovatelů*. Libri, Praha 2000.

¹⁰ J. Kunc: *Slovník českých spisovatelů beletristů 1945–1956*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1957, s. 416. Lexikograf uvádí nesprávný rok vydání, totiž 1948.

¹¹ Tamtéž, s. 415.

¹² Srov. pozn. 2, tamtéž.

¹³ Srov. *Dějiny české literatury IV*. Victoria Publishing, Praha 1965, s. 655–656.

¹⁴ Soňa Špálová: *Petruška a soudruzi*. Družstvo Moravského Kola spisovatelů, Brno 1947, s. 258.